

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 23 (2002)

Δελτίον ΧΑΕ 23 (2002), Περίοδος Δ'

Δύο βυζαντινές μαρμάρινες ψευδοσαρκοφάγοι
στη βρύση του χωριού Κουμέικα Σάμου

Χάρης ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ

doi: [10.12681/dchae.350](https://doi.org/10.12681/dchae.350)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ Χ. (2011). Δύο βυζαντινές μαρμάρινες ψευδοσαρκοφάγοι στη βρύση του χωριού Κουμέικα Σάμου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 23, 155–162. <https://doi.org/10.12681/dchae.350>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Δύο βυζαντινές μαρμάρινες ψευδοσαρκοφάγοι στη
βρύση του χωριού Κουμείκα Σάμου

Χάρης ΚΟΥΤΕΛΑΚΗΣ

Τόμος ΚΓ' (2002) • Σελ. 155-162

ΑΘΗΝΑ 2002

ΔΥΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΜΑΡΜΑΡΙΝΕΣ ΨΕΥΔΟΣΑΡΚΟΦΑΓΟΙ ΣΤΗ ΒΡΥΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΙΟΥ ΚΟΥΜΕΪΚΑ ΣΑΜΟΥ¹

Τον Αύγουστο του 1996 βρέθηκαν στο χωριό Κουμείκα², στη μικρή και γραφική πλατεία του οποίου δεσπόζει ο τεράστιος αιωνόβιος πλάτανος και η μαρμάρινη βρύση που φαίνεται ότι έλαβε τη σημερινή τριμερή μορφή της πολύ μετά το 1882. Η χρονολογία παρέχεται από τη χαρακτηριστική επιγραφή της μαρμαρόπλακας στην ανώτερη ζώνη: *EN ETEI ΣΩΤΗΡΙΩ / 1882 / ΚΑΤΑ ΜΗΝΑ ΟΚΤΩΒΡΙΩ*.

Η επένδυση της πρόσοψης αποτελείται κατά τη γνώμη μου από τέσσερα διαφορετικής εποχής και χρήσης μάρμαρα, τα οποία έχουν τοποθετηθεί σε τρεις οριζόντιες ζώνες, και μάλιστα έχει ληφθεί φροντίδα από τον τεχνίτη ώστε να υπάρχει συμμετρία των επιμέρους τμημάτων που την απαρτίζουν (Εικ. 1).

Η κατώτερη ζώνη, μέρος της οποίας βρίσκεται μέσα στην ορθογώνια γούρνα διακράτησης του τρεχούμενου ύδατος, φέρει στο κέντρο ανάγλυφο τόξο επί κιόνων, μέσα σε ορθογώνιο πλαίσιο, και ρόδακα σε χαμηλό ανάγλυφο με οπή απορροής στο κατώτερο σημείο. Το διακοσμητικό αυτό, πιθανότατα ανεξάρτητο από τις εκατέρωθεν αδιακόσμητες μαρμαρίνες ζώνες, θυμίζει *aedicula* σε ταφικές στήλες ρωμαϊκών χρόνων, όπως αυτές από τη Λαοδίκεια της Φρυγίας³. Αν πράγματι είναι ένα αρχαίο αυτόνομο κομμάτι, που μεταφέρθηκε από κά-

που κοντά, πράγμα για το οποίο συνηγορούν και οι ανισοϋφείς διαφορετικής ποιότητας πλάκες που το πλαισιώνουν δεξιά και αριστερά, τότε δεν μπορεί παρά να βρέθηκε στο γύρω από το χωριό χώρο και να τοποθετήθηκε εδώ μαζί με τα μάρμαρα της μεσαιάς ζώνης⁴.

Αντίθετα, θεωρώ ότι το γκριζο μάρμαρο στην ανώτερη ζώνη, που ξεχωρίζει άλλωστε και από το χρώμα του, το οποίο φέρει στο κέντρο χαρακτό κύκλο, μέσα στον οποίο επιγραφή, και δύο γλυπτούς ρόδακες δεξιά και αριστερά του με μικρά ανθήματα στις γωνίες της ορθογώνιας πλάκας, πρέπει να ήταν η αρχική επένδυση της βρύσης του χωριού από το 1882. Αυτή η επένδυση πρέπει ως δείγμα πολυτέλειας και επίδειξης να αντικατέστησε κάποια απλούστερη κατασκευή, από την οποία ίσως προέρχεται το μικρό μάρμαρο με τη χαρακτηριστική χρονολογία *1807 Μ(Α)ΙΟΥ 25* που εντοιχίστηκε στην επάνω δεξιά γωνία της σημερινής πρόσοψης. Όταν χρόνια μετά αποφασίστηκε ο εξωραϊσμός της βρύσης – άγνωστο πότε, αλλά πάντως μετά την ανακάλυψη και μεταφορά των γλυπτών μαρμάρων της μεσαιάς ζώνης⁵ – προέβλεψαν σε αναμόρφωση της πρόσοψης και σε αναδιάταξη της μαρμαρίνης επένδυσης.

Το μεσαίο επομένως τμήμα της επένδυσης, το οποίο αποτελείται από δύο ορθογώνιες μαρμαρίνες υπόλευκες

1. Χάρης Κουτελάκης, Η μαρμάρινη επένδυση της βρύσης στα Κουμείκα Σάμου, *Δέκατο Όγδοο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1998, σ. 33-34 σε συνεπτυγμένη μορφή. Επίσης Κουτελάκης, *Σάμος*, σ. 246, μόνο σχέδιο. Τη συνάδελφο Μαρία Μαυροειδή από καρδιάς ευχαριστώ για τις πολύτιμες συμβουλές και υποδείξεις της.

2. Πρόκειται για ονομασία προερχόμενη από το κυριώνυμο Γκούμας. Η εγκατάσταση του φαμελιάρη αυτού δεν πρέπει να είναι προγενέστερη του 1715, οπότε παρατηρείται κινητικότητα Πελοποννησίων στη Σάμο και εγκατάστασή τους. Βλ. Κουτελάκης, *Σταυροδρόμι*, 42.

3. *MAMA I*, 1928, σ. 45, εικ. 79 και 117, εικ. 219.

4. Πράγματι ο χώρος φαίνεται ότι κατοικήθηκε από την αρχαιότητα, διότι σύμφωνα με πληροφορίες των ντόπιων «όποιος καλλιεργεί το χωράφι του βρίσκει πολλά αντικείμενα». Πάντως, ανάλογο αρχαίο επιτύμβιο γλυπτό έχει εντοιχιστεί και στο κοντινό χωριό Κιζιλκιοϊ (σημ. Πλάτανος) της Σάμου, επίσης ως διακοσμητικό της βρύσης.

5. Η τοπική παράδοση αναφέρει τη μεταφορά τους από τη γειτονική θέση Παλαιοχώρι-Μοναστήρι. Σχετικά με τα ευρήματα τόσο εκεί, όσο και στο μεσοδιάστημα προς την παραλία Πάλος, κατά τη διάνοιξη του δρόμου επί κοινοτάρχη Θεόδωρου Κοντακιώτη, βλ. Κουτελάκης, *Λαογραφική καταγραφή*, σ. 164-165.

πλάκες με πλούσιο γεωμετρικό και φυτικό γλυπτό διάκοσμο είναι και το πιο ενδιαφέρον (Εικ. 1). Οι πλάκες αυτές (Α και Β) έχουν διαστάσεις: 1,52×0,59 μ. και πλάτος πλαισίου 0,04 μ. (πάνω) και 0,350 μ. (κάτω) (η Α), 1,51×0,58 μ. και πλάτος πλαισίου 0,025 μ. (πάνω) και 0,03 μ. (κάτω) (η Β).

Με την πρώτη ματιά είναι εμφανές ότι έχουν αποκοπεί στην αριστερή τους πλευρά για να προσαρμοστούν στο πλαίσιο της βρύσης. Στην κάτω πλάκα (Β) το διακοσμητικό των συνεχόμενων δακτυλίων (σηρικοί τροχοί) ολοκληρώνεται στη δεξιά πλευρά της και είναι διακριτό, παρά την επικάλυψή του από το φαρδύ μεταγενέστερο πλαίσιο.

Και οι δύο πλάκες (Α, Β), μολοντί εμφανίζουν κοινή προέλευση του υλικού (μάρμαρο), συγγενές θεματολόγιο διακόσμου, χάρη στις τοξοστοιχίες, και ποιότητα εργασίας, διαφέρουν σημαντικά ως προς το πλήθος και τη μορφή των διακοσμητικών και το ύψος ανάπτυξής τους. Αυτό καταδεικνύει ότι δεν αποτελούσαν μεταξύ τους ούτε μια συνεχόμενη κάποτε ζώνη ούτε δύο επάλληλες ζώνες⁶, όπως εμφανίζονται και σήμερα.

Επομένως, όσον αφορά την αρχιτεκτονική μορφή τους οι δύο πλάκες (Α, Β) θα μπορούσαν να περιληφθούν στην κατηγορία των ψευδοσαρκοφάγων σε αρκοσόλια ή σε άμεση εξάρτηση από κτίσματα, καθώς είναι ορθογώνιες μονοκόμματες μαρμάρινες πλάκες που χαρακτηρίζονται από το χαμηλό τους ύψος σε σχέση με το μεγάλο μήκος τους. Οι ψευδοσαρκοφάγοι φράζουν την πρόσοψη μιας κτιστής λάρνακας που διαμορφώνεται μέσα σε αρκοσόλιο, το οποίο διανοίγεται στο πάχος της τοιχοποιίας εκκλησιών ή μονών. Με βάση τον τρόπο με τον οποίο συνδέονται ή εφάπτονται στον τοίχο του αρκοσολίου, έχουν καταταγεί σε τρεις κατηγορίες⁷. Δυστυχώς στην περίπτωση της βρύσης των Κουμείων δεν είναι δυνατόν να λεχθεί κάτι συγκεκριμένο εξαιτίας της αποκοπής που έχουν υποστεί στο αριστερό τους τμήμα και της επικάλυψής τους στο δεξιό από το μεταγενέστερο πλαίσιο.

Εικ. 1. Η επένδυση στη βρύση του χωριού Κουμεία Σάμου.

6. Τα παραδείγματα του είδους είναι ελάχιστα και μάλιστα η επάλληλη τοποθέτηση δεν αφορά δύο πλάκες, αλλά μία λάρνακα και επάνω σε αυτή μία ψευδοσαρκοφάγο κάτω από αρκοσόλιο, όπως στη μονή του Οσίου Μελετίου στον Κιθαιρώνα και στην Αγία Θεοδώρα της Άρτας. Βλ. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 158-159. Σε ό,τι αφορά την περίπτωση της βρύσης των Κουμείων που εξετάζεται και με δεδομένο ότι οι λάρνακες τις περισσότερες φορές χρησιμοποιήθηκαν σε δεύτερη χρήση ως δεξαμενές σε κρήνες και βρύσες (Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 159 σημ. 634), δεν αποκλείεται η υπά-

χουσα υποδοχή του νερού να αποτελούσε μια τέτοια περίπτωση, αλλά δεν είμαι σε θέση να το ελέγξω πια, καθώς, όταν έγιναν οι μετρήσεις και οι φωτογραφίες, δεν είχα σκεφθεί ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Την υπάλληλο της εκεί Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων κ. Φ. Εργάτου οφείλω θερμά να ευχαριστήσω από τη θέση αυτή για την πρόθυμη ανταπόκρισή της να μεταβεί στα Κουμεία και να επιβεβαιώσει τις μετρήσεις μου.

7. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 70-83 και 157-158.

Ο διάκοσμος

Τα ανάγλυφα διακοσμητικά θέματα και των δύο πλακών περιορίζονται σε φυτικά, γεωμετρικά, αρχιτεκτονικά και σε σταυρούς, ελεύθερους είτε εντός δισκαρίου.

Όμοια διακοσμητικά και στις δύο πλάκες είναι οι σταυροί με τις πεπλατυσμένες κεραίες και τα επίμηλα εντός δισκαρίου (A3, B1), καθώς και το λογχοειδές φυτό με τις κυρτώσεις των κατώτερων φύλλων (A2 και A4, B4)⁸. Αυτή η κοινή διακοσμητική «γλώσσα», η ίδια ποιότητα του μάρμαρου, καθώς και ο όμοιος τρόπος λάξευσης, μαζί με την ενότητα ύφους και στις δύο πλάκες, παραπέμπουν σε εργαστήριο γλυπτικής, από το οποίο ίσως και οι δύο πλάκες προέρχονται.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι συνεχόμενες τοξοστοιχίες επί κιονίσκων, κοινό χαρακτηριστικό και στις δύο πλάκες, και μάλιστα επί μονών κιονίσκων. Σύμφωνα με τον Θ. Παζαρά οι σαρκοφάγοι με κιονοστοιχίες αποτελούν μια κλειστή ομάδα στο σύνολο των γνωστών παραδειγμάτων και ακολουθούν τη μεγάλη παράδοση των μικρασιατικών σαρκοφάγων της ρωμαϊκής περιόδου⁹.

Ιδιαίτερο χαρακτηριστικό των πλακών από τη βρύση στα Κουμείκα αποτελεί η παρουσία της πενταπλής τοξοστοιχίας στην πλάκα Α και της εξαπλής στην πλάκα Β, καθώς για την πρώτη περίπτωση έχουν σημειωθεί ελάχιστα μόνο παραδείγματα από το Βατοπέδι, την Αττάλεια, τον Άγιο Πολύευκτο της Κωνσταντινούπολης (Saraçhane), τη Βενετία και μια γραπτή στο παρεκκλήσιο του στυλίτη Νικίτα στην Καλπαδοκία¹⁰, ενώ για την εξαπλή δεν υπάρχουν αντίστοιχα. Αυτή η σπανιότητα, και μάλιστα σε συνδυασμό με το μονό κίονα, καθιστά τις ψευδοσαρκοφάγους από τα Κουμείκα μοναδικό παράδειγμα του είδους και, παράλληλα, καταδεικνύουν την προέλευσή τους ή τον προσανατολισμό του εργαστηρίου από και προς τη Μικρά Ασία.

Πάντως, σε όλες τις περιπτώσεις κοινό στοιχείο της διακόσμησης των διακένων των τοξοστοιχιών είναι πρωτίστως ο σταυρός σε ποικίλες μορφές¹¹ και δευτερευόντως άλλα θέματα, για τα οποία θα γίνει λόγος στη συνέχεια.

8. Για καλύτερη κατανόηση αριθμήθηκαν τα υπάρχοντα τόξα και στις δύο πλάκες από αριστερά προς τα δεξιά: Α (1-5), Β (1-6).

9. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 113.

10. Ό.π., πίν. 15α. Feld, σ. 163, εικ. 2, πίν. 7α. Schiemenz, σ. 240. Weitzmann, πίν. 44. Michael Buis, *La collection Dovine, CahArch* 33

Σταυροί

Η ποικιλία με την οποία εμφανίζονται και στις δύο πλάκες (από τρεις σε καθεμιά) μας επιτρέπει να τους προσδιορίσουμε ως σταυρούς λιτανείας (μεγάλους και αυτόνομους), ως φυλλοφόρους και ως σταυρούς μέσα σε δισκάριο.

1. Σταυροί λιτανείας

Πρόκειται για δύο παραδείγματα (A5 και B6), από τα οποία ο A5 εμφανίζεται λιτός, με καθαρή γραμμή, πεπλατυσμένες κεραίες και χαρακτό κύκλο στη διασταύρωσή τους, καθώς και με επίμηλα στις απολήξεις του, μμιούμενος προφανώς μεταλλικό πρότυπο, ενώ ο B6 είναι περισσότερο «γλυπτικός» με απολήξεις που ακολουθούν τις αντίστοιχες των A1 και B3 και απηχούν αναμνήσεις σταυρών με αγκιστροειδή απόληξη.

2. Σταυροί φυλλοφόροι

Στην κατηγορία αυτή ανήκουν οι A1 και B3, από τους οποίους ο μεν πρώτος έχει δύο σαρκώδη φύλλα, που ορθώνονται μέχρι το ύψος της οριζόντιας κεραίας από τη βάση του, ενώ ο δεύτερος δύο βλαστούς που διασταυρώνεται χιαστί πίσω από τη συμβολή των κεραίων και απολήγει σε λογχοειδές άνθος. Κατά τα λοιπά ο τρόπος φιλοτέχνησής τους και το σχέδιό τους δεν διαφέρει.

3. Σταυροί σε δισκάριο

Πρόκειται για τους A3 και B1, καθ' όλα όμοιους στη μορφή, στο ύψος και στην εκτέλεση, από τους οποίους ο A3 φέρει εμφανή κάθετη ρηγμάτωση του μάρμαρου. Και οι δύο ακολουθούν το σχήμα τύπου Μάλτας, με πεπλατυσμένες κεραίες και συμφυή επίμηλα (οκτώ στον καθένα).

ΦΥΤΙΚΑ ΔΙΑΚΟΣΜΗΤΙΚΑ

Στην ομάδα αυτή ανήκουν τα A2, A4 και B4. Από αυτά το A2 και B4 είναι όμοια και αντιπροσωπεύονται από ένα λογχοειδές φυτό με πλατιά φύλλα, στρογγυλεμένα στις απολήξεις τους, από τα οποία τα δύο κατώτερα κυρτώνονται έντονα προς τη ρίζα. Το A4 αντιθέτως εμφανίζεται πιο λιτό, με φύλλα αιχμηρά και κορύφωση του στελέχους ομοίως σε λογχοειδές άνθος. Πάντως και

(1985), σ. 68-69.

11. Βλ. Osborne, σ. 11 και 17 με αναφορά σε τμήματα σαρκοφάγων του 9ου αιώνα στη Βενετία και Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 113-119 με πλήθος ερμηνειών για το συμβολισμό τους.

στις δύο περιπτώσεις η εντύπωση την οποία αποκομίζουμε είναι ότι πρόκειται για παραλλαγή σχηματοποιημένων φοινικόδενδρων.

ΓΕΩΜΕΤΡΙΚΑ ΣΧΕΔΙΑ

Σε αυτά ανήκουν οι σηρικοί τροχοί που πλαισιώνουν την πλάκα Β και ο ρόδακας (Β2) με το πλέγμα λημίσκου (Β5).

Η χρονολόγηση των ψευδοσαρκοφάγων

Οι περιορισμοί και οι δυσκολίες που οριοθετούν την προσπάθεια χρονολόγησης των πλακών από τα Κουμεία οφείλονται κυρίως στα λίγα συγκρίσιμα παραδείγματα που έχουν σωθεί έως τώρα, στην απουσία γραπτών πηγών, στις ελάχιστες επακριβώς, βάσει επιγραφών, χρονολογημένες περιπτώσεις οι οποίες έχουν δημοσιευθεί, στο γεγονός ότι έχουν μεταφερθεί από τον αρχικό τους χώρο, στην απουσία άλλων γλυπτικών έργων της ίδιας εποχής στο νησί (οι σχετικές δημοσιεύσεις αφορούν την παλαιοχριστιανική εποχή, κυρίως βάσει των ανασκαφών που διενεργούνται στις βασιλικές του Πυθαγορείου) και, τέλος, στο μμητισμό και στις αναβιώσεις παλαιότερων προτύπων που χρησιμοποιούσαν οι τεχνίτες¹². Απομένει επομένως να διερευνηθεί εν μέρει η τεχνική με την οποία λαξεύθηκε ο γλυπτός τους διάκοσμος και να αντιπαραβληθεί με ανάλογα ή και αντίστοιχα έργα.

Από την πρώτη ματιά αντιλαμβάνεται κανείς ότι και στις δύο πλάκες το σχέδιο είναι καθαρό και ευανάγνωστο, φιλοτεχνημένο με χέρι σταθερό και επιτήδειο, αλλά με απλοϊκότητα. Η χρήση των ίδιων περίπου διακοσμητικών και στις δύο πλάκες, με μόνη διαφορά τα περισσότερα τόξα στη Β, άρα και την πλουσιότερη διακοσμη-

τική θεματολογία σε αυτήν, περιορίζει τη δυνατότητά μας για μια χρονολόγηση, η οποία ενδεχομένως θα λάμβανε ως κριτήριο προαγωγής της τέχνης του εργαστηρίου το πλούσιο θεματολόγιό του. Άλλωστε, οι σηρικοί τροχοί απλής μορφής που πλαισιώνουν την πλάκα, αφενός είναι συνηθισμένο μοτίβο των γλυπτών του 10ου-11ου αιώνα, όπως στην ψευδοσαρκοφάγο στο Μπεζεστένι Σερρών του 1^{ου} μισού του 11ου αιώνα¹³, αφετέρου τους βρίσκουμε πολύ παλαιότερα, όπως στο κάτω μέρος γλυπτών στομίων πηγαδιών της Βενετίας του 9ου-10ου αιώνα, ακόμα και σε έργα ελεφαντοστέινα. Η απλοϊκότητα την οποία αποπνέουν και οι δύο πλάκες επιτείνεται ως ένα βαθμό και από την αρχαιότητα στον τρόπο εκτέλεσης διά του χαμηλού ανάγλυφου με ανάλογα παραδείγματα από τη Θεσσαλονίκη και τον Άγιο Αχίλλειο Πρεσπών¹⁴.

Η χρήση της τοξοστοιχίας είναι χαρακτηριστική, σύμφωνα με τον Strzygowski, των σαρκοφάγων της Μικράς Ασίας και συμβολίζει το πέρασμα από τα εγκόσμια στα αιώνια¹⁵. Ανάλογο παράδειγμα, που διατηρεί αναμνήσεις έργων του 9ου-10ου αιώνα¹⁶, συναντάμε στη σαρκοφάγο από την Αγία Σοφία Κιέβου, έργο των αρχών του 11ου αιώνα, στην οποία εναλλάσσονται κάτω από τα τόξα μεγάλοι ισούψείς σταυροί με κυπαρίσσια¹⁷. Το θέμα άλλωστε είναι γνωστό (σταυροί κάτω από τόξα) και από τη Θεσσαλονίκη σε έργα που χρονολογούνται στα τέλη του 9ου αιώνα¹⁸, την ίδια δηλαδή περίοδο (9ος-10ος αι.) στην οποία χρονολογούνται οι μονοί κίονες σε τοξοστοιχίες, γιατί από τον 11ο αιώνα εμφανίζονται διπλοί χωρισμένοι μεταξύ τους, όπως σε επιστύλιο στο Μουσείο Σμύρνης¹⁹. Η στήριξη πάλι των μονών κίωνων επάνω σε τρεις βαθμίδες, αλλά χωρίς τις κάθετες γραμμές που δίνουν την αίσθηση τούβλων, όπως εμφανίζονται σε τέσσερις περιπτώσεις στην τοξοστοιχία της πλάκας Α (στοιχείο που πιθανότατα υποδηλώνει προσπά-

12. Grabar II, σ. 5, όπου επισημαίνεται η σύνδεση των έργων τέχνης του Βυζαντίου με άλλα προγενέστερα, τόσο πρόσφατων, όσο και παλαιότερων κατά μίμηση, ακόμη και σε περιόδους αναγέννησης, πράγμα που δυσκολεύει εξαιρετικά τη χρονολόγησή τους με βάση τα χαρακτηριστικά της μορφής και της επεξεργασίας τους. Για την περίπτωση των γλυπτών ισχύουν τα ίδια, και ειδικά για τις σαρκοφάγους ο Παζαράς (Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 120) τονίζει δύο επιπλέον παράγοντες που δυσκολεύουν τη χρονολόγηση, δηλαδή την κατά κόρον εμφάνιση των διακοσμητικών γλυπτών σε βάρος των εικονιστικών, τα οποία δεν επιτρέπουν στον καλλιτέχνη να αυτενεργήσει, και την αποσπασματική τους παρουσία και σπανιότητα σε αυτές σωζόμενων επιγραφών.

13. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, πίν. 4β.

14. Ό.π., σ. 163-164. Μαυροειδή, σ. 99-108, κυρίως το Τ 1337.

15. Strzygowski, πίν. V, με κοσμήτες, από τη Μαγνησία της Μικράς Ασίας.

16. Osborne, σ. 14, όπου διαβλέπει αναβίωση του σταυρού ως νικητήριου συμβόλου, σύμφωνα με τα λόγια του Θεόδωρου Στουδίτη, που εκφράζει όχι μόνο τον ίδιο τον Χριστό, αλλά και την αυτοκρατορική νίκη και εξουσία. Για άλλες ερμηνείες βλ. Pallas, 312-314.

17. Grabar II, πίν. LVIII.

18. Ευαγγελίδης, σ. 346. Feld, πίν. 5b, 7a με παραδείγματα από σαρρά της ανατολικής Θράκης και την Αττάλεια.

19. Ορλάνδος, Μουσείο Σμύρνης, σ. 147, εικ. 21.

θεια ελεύθερης απόδοσης ενός μοτίβου από τον τεχνίτη και ταυτόχρονα την εργασία ενός τοπικού, επαρχιώτικου εργαστηρίου), παραπέμπει σε σταυρούς που πατούν σε τρεις βαθμίδες και χρονολογούνται επίσης στον 9ο-10ο αιώνα, αλλά που διατηρεί αναμνήσεις από νομίσματα του Ιουστινιανού Β' (685-695)²⁰.

Τα σαρκώδη φύλλα που πλαισιώνουν σταυρούς, όπως στην περίπτωση του Α1, τα βρίσκουμε και στο επιστύλιο του Αγίου Γρηγορίου Θηβών, το οποίο χρονολογείται στον 9ο αιώνα και θεωρείται ότι έχει ανατολίτικο θεματολόγιο που από το 10ο αιώνα επεκτείνεται και στη λοιπή Ελλάδα²¹. Παράλληλα, συνδυασμός σαρκωδών φύλλων όπως το προηγούμενο, με λογχοειδές, όπως στα Α2, Α4 και Β5, είναι γνωστός από γλυπτά στη μονή Σκριπούς (κυρίως σε κοσμητή) που χρονολογούνται στο 873-874, αλλά και στο Fenari Isa τζαμί της Κωνσταντινούπολης²², το οποίο χρονολογείται στο 908, θέμα αγαπητό στη διακοσμητική που με μικρές παραλλαγές επιβίωσε και στα μεταβυζαντινά χρόνια²³. Ένα τέτοιο λογχοειδές φυτό συναντάμε και σε απότμημα μαρμάρινης σαρκοφάγου, όπως και σε κιονόκρανο από το Sencikler της Φρυγίας και ένα άλλο από το Αφιόν Καραχισάρ²⁴, τα οποία ο Grabar ανάγει στον 11ο αιώνα, αν και τα συγκεκριμένα αυτά κομμάτια θεωρώ ότι είναι παλαιότερα. Ενδιαφέρον επίσης στοιχείο είναι στα συγκεκριμένα λογχοειδή φυτά (Α2, Α4, Β5) η κύρτωση προς τη ρίζα των δύο κατώτερων φύλλων, χαρακτηριστικό των έργων που χρονολογούνται στον 9ο-10ο αιώνα, γιατί από τον 11ο αιώνα η κύρτωση εμφανίζεται εντονότερη. Τα παραδείγματα προέρχονται από τη Σμύρνη και την Προύσα, και μάλιστα στο τελευταίο παρατηρείται και η ίδια γλυφή με τα αντίστοιχα από τα Κουμείκα²⁵.

Στα τέλη του 10ου αιώνα χρονολόγησε ο Ορλάνδος ανά-

λογο σταυρό με χιαστί βλαστό, όπως ο σταυρός στην πλάκα Β4, σε επιστύλιο που βρέθηκε στις επιχώσεις του Φετιχίε τζαμί της Αθήνας²⁶, ενώ σταυροί τύπου Μάλτας μέσα σε δισκάριο, χωρίς όμως λαβή, είναι γνωστοί τόσο από επιστύλιο του Μουσείου Σμύρνης, όσο και σε σαρκοφάγους του 11ου αιώνα από το Sarmasik Koyu (Bilecik) της Μικράς Ασίας, τον Όσιο Μελέτιο του Κιθαιρώνα και τη μονή Αγίου Ιωάννου στην Πάτμο²⁷.

Οι δύο μεγάλοι αυτόνομοι σταυροί λιτανείας στο Α5 και Β6 είναι γνωστοί κυρίως από ανάλογα ζωγραφικά και μετάλλινα μεσοβυζαντινά παραδείγματα²⁸: ιδιαίτερα ο Α5, που φαίνεται να μιμείται έναν τέτοιο μέταλλο σταυρό, με τη διαφορά ότι το δισκάριο-σφαίρα του Κόσμου, επάνω στο οποίο στηρίζεται, στα βυζαντινά ανάλογα είναι πολύ μεγαλύτερο. Το αντίστοιχο του Β6 και μάλιστα πανομοιότυπο εντοπίζεται σε γλυπτό από την Αγία Τριάδα του Κριεζώτη στα Ψαχνά της Εύβοιας, την οποία ο Ορλάνδος χρονολόγησε²⁹ γύρω στο 1050.

Ο διακοσμητικός ρόδακας, που έχει λάβει εντελώς γεωμετρική μορφή (Β2), είναι κοινό χαρακτηριστικό μιας σειράς κιονοκράνων από τη μονή Ξενοφώντος του Αγίου Όρους, των αρχών του 11ου αιώνα, από θωράκιο θρόνου των Αγίων Θεοδώρων της Μαλακοπής στη Μικρά Ασία, από θωράκια του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών, επίσης χρονολογούμενα στο 10ο αιώνα, καθώς και σε σαρκοφάγους και ψευδοσαρκοφάγους από τις Σέρρες, τη μονή Βατοπεδίου, τη Ζίχνα και τη μονή Ομολογητών της Αθήνας, που χρονολογούνται στον 11ο αιώνα³⁰.

Τέλος, το κομβίο-πλέγμα (Β5), γνωστό κυρίως ως πλέγμα λημνίσκων, είναι κοινό θέμα στα γλυπτά του 9ου-10ου αιώνα³¹ από την Εύβοια, αλλά και από μεταγενέστερα έργα στη μητρόπολη Σερρών, στην κρύπτη του

20. Cutler - Spieser, σ. 33. Dennert, πίν. 53, 55, όπου παρουσιάζει μεσοβυζαντινής εποχής θωράκια άμβωνα από το Μουσείο του Αφιόν Καραχισάρ και της Κωνσταντινούπολης.

21. Σωτηρίου, σ. 14, 26 και εικ. 20.

22. Grabar I, πίν. ΧLI, 1, 2, 6, πίν. XLVII, LI, LII, 4, 7. Σωτηρίου 15, εικ. 21-23. Για την προέλευσή του από το αρχαίο ελληνικό ανθέμιο και τη μετεξέλιξή του κατά τον 5ο αι. μ.Χ. βλ. Μαυροειδή, Παραλλαγές.

23. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πίν. 53, 55.

24. Grabar II, πίν. Vb, c, e και Χα.

25. Firatli, εικ. 25, 26, 31. Ορλάνδος, σ. 149, εικ. 23.

26. Ορλάνδος, Εργασία, σ. 204, εικ. 13.

27. Ορλάνδος, Μουσείο Σμύρνης, σ. 149. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 116, πίν. 44β, 60α-γ. Feld, πίν. 6α.

28. Kotsonis, *Byzantine Figural Processional Crosses*, Washington, D.C.

1994, σ. 16-17, 34-35, 50-51. Ι. Παπάγγελος, Δύο μεσοβυζαντινοί χάλκινοι ενεπίγραφοι σταυροί στις αγιορείτικες μονές Δοχειαρίου και Βατοπεδίου, *Δέκατο Έβδομο Συμπόσιο βυζαντινής και μεταβυζαντινής αρχαιολογίας και τέχνης*, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων, Αθήνα 1997, σ. 56. Α. Μπούρα, *Ο σταυρός της Άδριανουπόλεως*, Αθήνα 1979. Schiemenz, σ. 240. Επίσης Peschlow, πίν. 45. Μαστορόπουλος, σ. 799-801.

29. Ορλάνδος, Αγία Τριάς, σ. 14, εικ. 13.

30. Παζαράς, Μονή Ξενοφώντος, εικ. 9, 13, 15, 19, 27, 30. Σκυλογιάννη, εικ. 2, 10, 11, 12. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, πίν. 5 α', 15 α', 27 β', 48. Μουτοόπουλος, σ. 566. Ορλάνδος, Λακωνία, σ. 350, σε θωράκιο από τη Ζαραφάνα (11ος αι.). Dennert, πίν. 49 σε θωράκιο από την Αγορά της Περγάμου. Firatli, σ. 163, 166, από τη Σεβάστεια.

31. Ορλάνδος, Αγία Τριάς, 14, εικ. 13.

Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης, στο Μουσείο της Ρόδου και στην Κοίμηση της Απιδιάς Λακωνίας, τα οποία χρονολογούνται από τον 11ο έως τα τέλη του 13ου αιώνα³². Σε όλες τις προαναφερθείσες περιπτώσεις, πλην του Αγίου Δημητρίου, οι διαφορές με το λημνίσκο από τα Κουμείκα έγκεινται είτε στον τρόπο λάξευσης είτε στον εμπλουτισμό του με άνθος στο κέντρο. Αντίθετα, είναι εμφανής από κάθε άποψη η ομοιότητα με τον αντίστοιχο από την κρύπτη του Αγίου Δημητρίου που χρονολογείται στο πρώτο μισό του 11ου αιώνα, μολονότι ο λημνίσκος στην πλάκα από τα Κουμείκα καλύπτει το διάκενο κάτω από το τόξο λιτός, αυτόνομος, χωρίς πλαίσιο, στοιχείο που θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια χρονολόγηση στο τέλος του 10ου ή τις αρχές του 11ου αιώνα, εποχή κατά την οποία στήθηκε και χρονολογείται το μαρμάρινο τέμπλο της μονής Βατοπεδίου, οι ρόδακες του οποίου είναι αντίστοιχοι του ρόδακα από τα Κουμείκα³³.

Συμπεράσματα

Είναι προφανές ότι οι δύο πλάκες (Α, Β) αποτελούν τμήματα δύο ψευδοσαρκοφάγων ή την πρόσοψη και το κάλυμμα μιας κτιστής λάρνακας σύμφωνα με τα μέχρι σήμερα γνωστά παραδείγματα και ειδικά με τις αντίστοιχες της μονής Βατοπεδίου που σώζονται *in situ*³⁴. Σύμφωνα με τη συνεξέταση της τεχνικής και του διακόσμου οι πλάκες Α και Β μπορούν να χρονολογηθούν από τα τέλη του 10ου αιώνα μέχρι τα πρώτα χρόνια του 11ου αιώνα, προερχόμενες από το ίδιο ίσως εργαστήριο. Οι συμβολισμοί μέσω των διακοσμητικών θεμάτων που χρησιμοποιούνται, εκτός των άλλων περιπτώσεων για

τις οποίες έχει γίνει λόγος³⁵, φαίνεται ότι με τις πλάκες της Σάμου προσλαμβάνουν μια άλλη σημαντικότητα, γιατί τονίζουν το ειδικό βάρος των «*arma Cristi*», των βασικότερων δηλαδή οργάνων που αντιπροσωπεύουν το μαρτύριο, αλλά και την Ανάσταση του Χριστού, που στην προκειμένη περίπτωση είναι ο μονός κίονας, η λογχη –μόνη της επάνω στους ακραίους κίονες της πλάκας Β ή σύμφυτη στα λογχοφόρα φυτά (Α2, Α4, Β4)– και στο σταυρό με το λογχοειδή βλαστό (Β 3), καθώς και ο ίδιος ο σταυρός σε όλες τις μορφές του μαζί με τους σχηματοποιημένους φοίνικες και τις τοξοστοιχίες.

Συμπληρωματικό ίσως στοιχείο πρωιμότητας των δύο πλακών, σε σχέση με τις αντίστοιχες από τον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο, πρέπει να θεωρηθεί (χωρίς να είναι ασφαλώς απόλυτο) και το γεγονός ότι σε αυτές απουσιάζει η *fenestella*, το μικρό δηλαδή άνοιγμα για να βλέπουν οι πιστοί τα οστά, όταν τα προσκυνούσαν, γεγονός που υποδηλώνει και την ανακομιδή των λειψάνων που παρατηρείται από τον 11ο αιώνα³⁶.

Αν τέτοια πολυδάπανα έργα, όπως οι μαρμάρινες ψευδοσαρκοφάγοι, αποτελούν τεκμήριο μιας αριστοκρατίας του πλούτου και της εξουσίας (πολιτικής και στρατιωτικής), καθώς και υψηλά ιστάμενων κληρικών ή των μοναχών-κτητόρων των μοναστηριών, όπως σωστά έχει επισημανθεί³⁷, θα πρέπει ασφαλώς να απαντηθεί το ερώτημα τους τάφους ποιων κάλυπταν ή στόλιζαν οι δύο πλάκες από τα Κουμείκα της Σάμου και πού βρισκόταν ένα φημισμένο για την περίοδο εκείνη μοναστήρι³⁸, το οποίο δίχως άλλο προσήλκυε αρκετούς πιστούς αν όχι πέραν των ορίων της Σάμου, τουλάχιστον από ολόκληρο το νησί.

32. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 110 για τη σημασία του και πίν. 3α, 23α, 54, 56α. Επίσης Δρανδάκης, *Επιγραφαι*, πίν. 18γ σε θωράκιο από τη Φανερωμένη Μάνης.

33. Παζαράς, *Τέμπλο*, εικ. 3, 5, 11 και σ. 28-29.

34. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 130-131. Παζαράς, *Τάφος*, σ. 411-440, όπου επιχειρεί να προσδιορίσει σε ποιον από τους κτήτορες ανήκαν. Κατά τη γνώμη μου περισσότερο λογικό είναι να θεωρηθεί η ψευδοσαρκοφάγος με τους ισοϋψείς σταυρούς διαφόρων τύπων χωρίς τοξοστοιχία (εικ. 13 στη σ. 438), η οποία βρίσκεται *in situ* στο παρεκκλήσιο του Αγίου Νικολάου, ως ανήκουσα στον

πρώτο κτήριο της μονής Νικόλαο, ενώ η άλλη περιέκλειε τους σκελετούς των αταδέλων του, οι οποίοι πέθαναν αργότερα, δηλαδή του Αθανασίου, κοντά στο σκελετό του οποίου βρέθηκε μολύβδινο φύλλο με αρά και με το όνομά του, και του Αντωνίου.

35. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, 89-109.

36. Παζαράς, *Τάφος*, σ. 411-412 και Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 131, 159-161.

37. Παζαράς, *Σαρκοφάγοι*, σ. 161.

38. Βλ. υποσημ. 5.

Βιβλιογραφία - Συντομογραφίες

- Cutler - Spieser = A. Cutler - J.M. Spieser, *Byzance médiévale, 700-1204*, Παρίσι 1996.
- Dennert = H. Dennert, Mittelbyzantinische Ambone in Kleinasien, *IstMitt* 45 (1995), σ. 45 κ.ε.
- Δρανδάκης, Επιγραφαί = Ν. Δρανδάκης, Χριστιανικά επιγραφαί Λακωνικής, *ΑΕ* 1967, σ. 137-177.
- Ευαγγελίδης = Δ. Ευαγγελίδης, Εικονομαχικά μνημεία ἐν Θεσσαλονίκη, *ΑΕ* 1937, σ. 346 κ.ε.
- Feld = Otto Feld, Mittelbyzantinische Sarkophage, *RQ* 65 (1970), σ. 158-184.
- Firatli = N. Firatli, Découverte d'une église byzantine à Sébaste de Phrygie, *CahArch* 19 (1969), σ. 163 κ.ε.
- Grabar I = A. Grabar, *Sculptures byzantines de Constantinople (IVe-Xe siècles)*, Παρίσι 1963.
- Grabar II = A. Grabar, *Sculptures byzantines du Moyen Age, II (XIe-XIVe siècles)*, Παρίσι 1963.
- Κουτελάκης, Σάμος = Χ. Κουτελάκης, Το ανέκδοτο χειρόγραφο GE.FF. 13731 της Βιβλιοθήκης του Παρισιού και η Σάμος, *ΣαμΜελ* 3 (1999), σ. 165-253.
- Κουτελάκης, Λαογραφική καταγραφή = Χ. Κουτελάκης, Λαογραφική καταγραφή, αφηγηματική μιας εικόνας και αρχαιολογική τεκμηρίωση. Η περίπτωση της Παναγίας Μυρτιδιώτισσας Κουμείκων Σάμου, *Ημερολόγιο Αρχιτελάγους* 1999, σ. 163-175.
- Κουτελάκης, Σταυροδρόμι = Χ. Κουτελάκης, Σάμος: Το σταυροδρόμι της καλλιτεχνικής παραγωγής στο Αιγαίο τον 18ο αιώνα, *Πρακτικά Συνεδρίου «Δίκτυα επικοινωνίας και πολιτισμού στο Αιγαίο»*, Αθήνα 1997.
- Κουτελάκης, Ξυλόγλυπτα τέμπλα = Χ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα 1986.
- Μαυροειδή, Παραλλαγές = Μαρία Σκλάβου-Μαυροειδή, Παραλλαγές του ανθεμίου σε γλυπτά του 5ου αι. μ.Χ., *ΑΑΑ* XVIII (1985), σ. 211-216.
- Μαυροειδή = Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, Ομάδα υπέρθυρων του Βυζαντινού Μουσείου, *ΔΧΑΕ* ΙΑ' (1982-1983), σ. 99-108.
- Μουτσόπουλος = Ν. Μουτσόπουλος, Θωράκιο βυζαντινής σαρκοφάγου από τη Ζίχνα, *Βυζαντινά άρθρα και μελετήματα*, Θεσσαλονίκη 1990, σ. 556 κ.ε.
- Ορλάνδος, Λακωνία = Ά. Όρλάνδος, Ανατολίζουσα βασιλικαί της Λακωνίας, *ΕΕΒΣ* 4 (1927), σ. 350.
- Ορλάνδος, Μουσείο Σύμυρνης = Ά. Όρλάνδος, Χριστιανικά γλυπτά του Μουσείου Σύμυρνης, *ΑΒΜΕ* Γ' (1937), σ. 149 κ.ε.
- Ορλάνδος, Αγία Τριάς = Ά. Όρλάνδος, Ἡ Ἁγ. Τριάς τοῦ Κριεζώτη στὰ Ψαχνὰ Εὐβοίας, *ΑΒΜΕ* Ε' (1939-1940), σ. 14 κ.ε.
- Ορλάνδος, Εργασίαι αναστηλώσεως = Ά. Όρλάνδος, Ἐργασίαι ἀναστηλώσεως βυζαντινῶν μνημείων, *ΑΒΜΕ* Γ' (1937), σ. 204 κ.ε.
- Osborne = J. Osborne, The Cross under Arch Motif, *Θησαυροί-σματα* 27 (1997), σ. 7-18.
- Παζαράς, Μονή Ξενοφώντος = Θ. Παζαράς, Ο γλυπτός διάκοσμος του παλαιού καθολικού της μονής Ξενοφώντος, *ΔΧΑΕ* ΙΔ' (1987-1988), σ. 33-47.
- Παζαράς, Σαρκοφάγοι = Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988.
- Παζαράς, Τάφος = Θ. Παζαράς, Ο τάφος των κητόρων στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου, *Βυζαντινά* 17 (1994), σ. 405 κ.ε.
- Παζαράς, Τέμπλο = Θ. Παζαράς, Το μαρμάρινο τέμπλο του καθολικού της μονής Βατοπεδίου, *ΔΧΑΕ* ΙΗ' (1995), σ. 15 κ.ε.
- Schiemenz = G. Schiemenz, Die Kapelle des Styliten Niketas in den Weinbergen von Ortahisar, *JÖB* 18 (1969), σ. 239 κ.ε.
- Σκυλογιάννη = Ν. Δημητρακοπούλου-Σκυλογιάννη, Ανάγλυφα θωράκια από το Βυζαντινό Μουσείο, *ΔΧΑΕ* ΙΓ' (1985-1986), σ. 157-173.
- Strzygowski = J. Strzygowski, *Das griechisch-kleinasiatische Ornament um 967 n. Chr.*, Graz 1910.
- Σωτηρίου = Γ. Σωτηρίου, Ὁ ἐν Θήβαις ναός τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου, *ΑΕ* 1924, σ. 15 κ.ε.
- Weitzmann = K. Weitzmann, *Catalogue of the Byzantine and Early Medieval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection*, Washington, D.C. 1972.

Haris Koutelakis

**TWO BYZANTINE PSEUDO-SARCOPHAGI
IN THE VILLAGE OF KOUMEIKA ON SAMOS**

The two marble plaques on the façade of the fountain in the village of Koumeika on Samos, with their various decorative motifs in relief, seem to come from the same workshop. Their dimensions and the repertoire of their decoration refer to pseudo-sarcophagi, or at least to the revetment of a built larnax (front and lid), which in comparison with analogous works, as well as on the basis of the aesthetic analysis of their subjects, should be dated before the early eleventh century and specifically to the late tenth. The original location of the tomb or tombs they covered

must have been in some monastery on the island, not very far from the village, and most probably in the locality known today as “Monastiri”. Works of this kind mark the existence of an important dead person, to whose tomb pilgrims came each year, quite probably an abbot, founder or renovator of the monastery in which he was buried.

These pseudo-sarcophagi constitute significant documentation of marble-carving in the tenth-eleventh century and are among the very few examples known from the Aegean islands.